

Олександра РУДЕНКО

м. Київ

Психологічні особливості фахової переорієнтації дорослої людини

Статтю присвячено проблемі фахової переорієнтації дорослих. На підставі теоретичного аналізу та результатів емпіричного дослідження автором визначені особливості професійного самовизначення дорослих, які здобувають другу вищу освіту; відмічається відмінність між професійним самовизначенням в юнацькому та дорослому віці.

Соціально-економічні трансформації, що відбулися протягом останнього десятиліття, зумовили суттєві зміни в різних сферах суспільного життя. Кардинальної модифікації зазнав, зокрема, ринок праці, який став значно динамічнішим і диференційованішим. Для соціально активної частини населення України це спричинило необхідність постійного підвищення власної професійної кваліфікації, активізувало потребу не лише формування нових умінь та навичок, а й здобуття нового фаху шляхом перепідготовки та перенавчання, зміни спектру діяльності. Порушена проблема, безперечно, вимагає врахування психологічних відомостей, що об'єктивно пояснюють реальний психологічний стан людей та окреслюють потенціал індивідуальних можливостей особистості.

Наразі, однак, бракує обґрунтованих систем соціально-психологічних і психологічних засобів, які забезпечували б успішну реалізацію суспільної потреби в повторному професійному самовизначенні. Дефіцит наукових досліджень, очевидно, є наслідком тих підходів, що донедавна домінували в психологічній галузі, зокрема у сфері цілісного розгляду динаміки психіки. Так, розвиток психіки дослідники аналізували переважно на рівні дитячого, підліткового та юнацького віку, приділяючи недостатню увагу вивченню еволюційних закономірностей і механізмів розвитку дорослої людини. Деталізації та глибшого аналізу потребує питання про структурно-динамічні особливості розвитку зрілої особистості, оскільки в період зрілості завершуються вікові зміни як джерело і пусковий механізм переходів психіки з одного рівня на інший, а також актуалізується модифікація життєвих і професійних позицій людини.

Аналогічну дослідницьку ситуацію фіксуємо і в питанні про професійний розвиток особистості. Усі найбільш значущі факти професіоналізації людини вчені пов'язували переважно з пошуком і вибором першої професії, її освоєнням та адаптацією, тобто акцентували увагу на початкових етапах становлення фахівця (Е. Гінзберг, Є. Клімов, Д. С'юпер, В. Синявський, Й. Холанд, Б. Федоришин та ін). Свідченням цього є активне використання в наукових працях спеціального терміна «стадія оптації» (запропонований Є. Климовим) – період, який відповідає підлітковому віку, коли відбувається «підготовка до життя, праці, свідоме і відповідальне планування, вибір професійного шляху»¹. У професійній діяльності, після 19-21

року, передбачалося лише «зміцнення особистісної позиції в межах здійсненого вибору», «подальший її розвиток в обраній професії», «удосконалювання особистісних структур професіонала» і т. ін.². Якщо ж і висловлювалося припущення про можливість вибору професії на більш пізніх вікових етапах, то без будь-яких суттєвих відмінностей від аналогічної ситуації підліткового та юнацького віку.

Варто зазначити, що в науковій літературі все ж наявні праці, присвячені аналізу питань про зміну професії, зокрема про динаміку стресового стану безробітних та про закономірності процесу переорієнтації (Л.Пельцман, В. Петров), психологічному аналізу професійної переорієнтації (див. дослідження І. Шелест, О. Михайличко, М. Захарової, Л. Кален). Попри таку бібліографію, проблема повторного фахового самовизначення дорослих ще не стала об'єктом окремого наукового пошуку. Про актуальність зазначеного дослідницького спектру свідчить не лише брак спеціальної розвідки, а насамперед той факт, що перехід від однієї діяльності до іншої в дорослому віці має низку суттєвих відмінностей порівняно з ситуацією первинного професійного самовизначення підлітка або юнака. По-перше, представники цих вікових груп мають неоднаковий обсяг фахових умінь, знань, навичок, по-друге, ідеться про повторне формування ставлення людини дорослого віку до себе як до суб'єкта нової професійної діяльності.

Отже, окреслений аспект буття людини потребує ефективних діагностичних технологій, психологічного супроводу та оптимізації.

У науковій літературі представлено низку праць, присвячених проблемам психології особистості, вікової, педагогічної і соціальної психології, де питання професійного самовизначення постає як важливий дослідницький сегмент. Так, В. Журавльов, М. Гінзбург, Є. Головаха, А. Кронік аналізують його у зв'язку із життєвими перспективами особистості та плануванням майбутнього. Т. Афанасьєва, Д. Фельдштейн професійне самовизначення трактують в аспекті соціального самовизначення. К. Абульханова-Славська, П. Шавір, Є. Клімов, М. Пряжніков, М. Тітма вивчають це питання в контексті розвитку особистості, специфіки смислового сприймання світу, настанов свідомості. Окремі дослідження вчених (таких як от: Є. Павлютенков, В. Ярошенко, П. Шавір, В. Парамзін, К. Платонов, В. Чудновський, В. Єрмолін, М. Ланін) зорієнтовано на вивчення мотиваційної сфери особистості, а також, на аналіз спрямування і покликання особистості.

Особливий інтерес у руслі нашого пошуку становлять ті підходи, де процес професійного самовизначення потлумачено як тривалий і такий, що проходить через усе життя людини, а термін «професійне самовизначення» вжито в широкому семантичному діапазоні: від ухвалення життєво важливих рішень до одноактних самостійних вчинків.

На думку М. Пряжнікова, професійне самовизначення слід кваліфікувати як процес формування особистістю власного ставлення до професійно-трудового середовища і як спосіб самореалізації та складник цілісного життєвого самовизначення. Дослідник наголошував, що це тривалий процес узгодження внутрішньо-особистісних і соціально-професійних потреб, тому він не закінчується вибором фаху, а продовжується протягом усього життєвого і професійного шляху. Сутністю професійного самовизначення, згідно з міркуваннями М. Пряжнікова, «є самостій-

не і усвідомлене віднайдення смислів роботи, що виконується, і всієї життєдіяльності в конкретній культурно-історичній (соціально-економічній) ситуації»³.

Аналогічної думки дотримується й дослідниця А. Маркова, зауважуючи, що професійне самовизначення починається з вибору професії, але не закінчується ним, оскільки людина протягом життя постає перед цілою серією професійних виборів – у ході навчання, під час окреслення оптимальних шляхів підвищення кваліфікації та актуалізації творчих ресурсів, у разі втрати роботи і т. ін.⁴ А. Маркова переконливо доводить, що професійне самовизначення – це визначення людиною себе стосовно вироблених у суспільстві й прийнятих нею критеріїв професіоналізму (від належності до професії, або здобуття фахової освіти до індивідуального творчого внеску в професію).

Заслуговують на увагу й праці Є. Головахи, де розглянуто професійне самовизначення у зв'язку з життєвими перспективами особистості, які досліджуються в контексті життєвої мети і життєвих планів⁵.

Аналітичний огляд наукових джерел дає підстави стверджувати, що професійне самовизначення це – багатоаспектний процес, невід'ємний від розвитку особистості, вагома складова життєвого, соціального й особистісного самовизначення. Професійне самовизначення відбувається протягом кількох вікових етапів особистості й зумовлюється індивідуальними особливостями розвитку людини. Зазначений процес не завершується вибором професії, а триває на етапах професійного навчання і фахового становлення. Крім того, виявляє свої закономірності в разі професійної переорієнтації і зміни сфери діяльності. У сучасній психологічній науці професійне самовизначення потрактовано як необхідний і важливий аспект професіоналізації особистості, суттю якого є пошук і досягнення смислу в самовизначенні та трудовій діяльності (незалежно від того чи обирають її, чи опановують або вже апробують), а також структурування і інтеграція власного професійного майбутнього.

Під поняттям професійне самовизначення слід розуміти, на наш погляд, процес, що передбачає активну діяльність особистості, спрямовану на свідомий вибір фаху (на підставі балансу між індивідуальними особливостями і галузевими вимогами); на професійне навчання (не лише як засвоєння нових знань, умінь та навичок, а і як зміну професійної ідентичності); на успішне фахове становлення та окреслення особистісно значущого сенсу подальшого зростання.

У ході реалізації нашого наукового пошуку ключовим було розуміння того, що концептуальною складовою професійного самовизначення особистості є перенавчання. Це, природно, змістило дослідницьку увагу в бік аналізу психологічних особливостей професійного самовизначення дорослих в умовах перенавчання.

Не викликає сумнівів той факт, що професійне самовизначення – полігранний та багаторівневий процес, який характеризується низкою специфічних маркерів. З огляду на це, у пропонованій розвідці зосереджено увагу на мотивах повторного вибору професії, ступені сформованості професійного образу «Я» (уявлення про трудову діяльність і бачення свого місця в ній) та на потребі самоактуалізації у дорослих, які здобувають другу вищу освіту. Такий підхід доцільно обґрунтувати кількома чинниками. Розглянемо їх більш детально.

Чинник 1. З'ясування мотиваційних особливостей повторного вибору професії. Під поняттям «мотивація» традиційно розуміють спонуки, що спричиняють актив-

ність організму та детермінують поведінку, а також характерні процеси формування мотивів, які стимулюють і підтримують поведінкову активність на певному рівні. Мотиви, які впливають на вибір професійної діяльності, поділяють на внутрішні і зовнішні. Серед внутрішніх мотивів виокремлюють передусім прагнення до самореалізації, самоствердження, саморозкриття. До зовнішніх належать престиж, матеріальний фактор, мотиви успіху й досягнення, а також уникнення та захисту. Мотивація професійного вибору формується під впливом як зовнішніх, так і внутрішніх чинників, з урахуванням досвіду та з позицій очікуваного майбутнього. Нам імпонують наукові переконання дослідників (В. Ядов, В. Дружинін, В. Ковальов, В. Вруум) про те, що існує взаємозв'язок мотивації з професійним навчанням та процесами професіоналізації особистості. Отже, значущість вивчення мотиваційної специфіки повторного професійного вибору є цілком обґрунтованою, оскільки такий пошук передбачає окреслення тих мотиваційних чинників, які уможливають ефективність професійного самовизначення.

Чинник 2. Образ майбутньої професії та ступінь включеності в нього «Я» студента. Чітке, адекватне уявлення про професію та своє місце в ній є одним із важливих складників професійного самовизначення. Це відображення у свідомості суб'єкта концептуального змісту майбутньої діяльності. Роль сформованого «образу» будь-якого явища (зокрема професійної діяльності) полягає у визначенні характеру дій людини стосовно цього явища. У ситуації професійної освіти образ професії функціонально тотожний усвідомленню мети, а отже, він впливає на якість навчання.

Включеність «Я» студента в образ професії ми розуміємо як систему сформованих знань про фахові вимоги до особистості та об'єктивне оцінювання власних здібностей, задатків, тощо. Як зазначають Б. Федоришин, М. Опачко, В. Сагада на підставі таких знань реалізується психологічне «примірювання ролі» фахівця на себе, визначається ступінь сумісності особистісних якостей та професійних вимог.

Чинник 3. Рівень сформованості потреби в самоактуалізації. Розглядаючи проблеми професійного самовизначення особистості, дослідники водночас говорять і про самоактуалізацію. Справді, фахова діяльність посідає, як правило, провідне місце в житті кожної людини. Професія, апріорі, є однією (чи не головною) зі сфер особистісної реалізації, апробування та ствердження індивідуально-ціннісних спрямувань і творчого потенціалу. Отже, фах – спосіб особистісної, індивідуальної самоактуалізації.

Вивчення особливостей професійного самовизначення дорослих, які здобувають другу вищу освіту, спонукає до аналізу індивідуально-психологічних характеристик людини. Тому, реалізуючи завдання наукового пошуку, ми висловили припущення, що особи, які виявили бажання навчатися вдруге, мають достатньо високий рівень потреби в самоактуалізації, що і є рушійною силою динаміки їхнього потенціалу. Дослідження самоактуалізації в респондентів здійснено за такими показниками: орієнтація в часі (здатність людини жити теперішнім, не відкладати своє життя на «потім», не шукати притулку в минулому; сприймати своє життя цілісно); потреба в пізнанні (готовність до нових вражень); спонтанність, (рівень якої свідчить про те, наскільки самоактуалізація стала способом життя, а не мрією чи прагненням); аутосимпатія (усвідомлення власної позитивної Я-концепції). Із при-

воду останнього показника зауважимо, що негативне ставлення особистості до себе нерідко призводить до неправильних кроків у професійному самовизначенні, провокує невпевненість і сумніви стосовно реалістичності власних планів і здатності здійснити свої мрії.

Відповідно до базової мети нашої роботи (з'ясування психологічних особливостей професійного самовизначення дорослих, які перекваліфікуються) та з огляду на завдання розвідки (верифікувати гіпотезу про наявність таких особливостей), було сформовано вибірку досліджуваних. До групи респондентів увійшли студенти-заочники I–III курсів факультету післядипломної освіти Університету економіки та права «КРОК» (м. Київ) таких спеціальностей: «Банківська справа», «Облік і аудит», «Фінанси», «Менеджмент зовнішньоекономічної діяльності». Вік респондентів 21–43 роки. Загальна кількість опитаних – 84 особи. Дослідження реалізовано восени 2006 року. Для виконання емпіричної частини роботи ми розробили та використали авторський опитувальник щодо визначення провідних мотивів перенавчання; сформованості образу нової професії та рівня включеності «Я» студентів у цей образ; показників самоактуалізації респондентів. Із метою аналізу останнього чинника до авторського опитувальника включено відповідні запитання із самоактуалізаційного тесту «САМОАЛ» (варіант адаптації Н. Каліною)¹.

Проведений у ході дослідження аналіз основних факторів, що не задовольняли респондентів у попередній професії зведено в табл. 1.

Таблиця 1

Рейтинг основних факторів незадоволеності респондентів попередньою професією

Фактори	% (від усієї вибірки)
Матеріальне становище	34.5 %
Умови та зміст праці	29.5 %
Втрата задоволення від виконуваної роботи	21 %
Відсутність кар'єрного росту	15 %

Неабияке зацікавлення викликають і такі дані, одержані в процесі наукового пошуку:

- 1) 20 % студентів, здобуваючи другу освіту, реалізують давню мрію;
- 2) 18 % опитаних вважає попередній вибір професії помилковим, що спричинило потребу змінити вид діяльності;
- 3) Мотивуючи перекваліфікацію бажанням поліпшити матеріальне становище, респонденти, крім того, ставили перед собою і такі завдання: оволодіти професією, яка була б для них цікавою та змістовною (49 %); виконувати роботу, у якій би особистісні можливості й фахові вимоги збігалися (32 %).

Отже, опанування нового фаху уможливило досягнення кількох цілей – інтелектуально-пізнавальної й особистісної самореалізації, а також поліпшення матеріального становища.

¹ А. В. Лазукина, Н. Ф. Калина Диагностика самоактуализации личности // <http://vsetesti.ru/195/>. – 30.03.08. – 15:25

Варто закцентувати увагу на тому, що 96 % опитаних самостійно ухвалювали рішення про здобуття другої вищої освіти.

Вибираючи місце перепідготовки, 37 % студентів керувалися позитивними відгуками друзів та знайомих. Для 26 % важливою була доступність оплати. Фактор престижу навчального закладу став вирішальним для 16,6 % респондентів, на вибір 15,4 % опитуваних суттєво вплинули легкі умови вступу та зручний графік навчання (у вихідний день).

Як відомо, професійна переорієнтація – це тривалий, складний і суперечливий процес переходу особистості від однієї професії до іншої, що базується на сформованих у попередній діяльності професійних якостях. Переорієнтація має достатньо складну, багаторівневу внутрішню структуру, ідеться, насамперед, про три основні етапи: 1) завершення роботи на попередньому місці; 2) безробіття та вибір іншого виду діяльності; 3) освоєння нової діяльності.

Унаслідок опитування зафіксовано, що труднощі вибору професії перебороли 57 % респондентів, які наголосили на остаточності рішення стосовно новообраного фаху. Однак 43 % опитаних зазначило, що «ще можуть передумати» (I – II курси – 30 %, III курс – 13 %).

Досліджуючи рівень сформованості у студентів образу щодо нової професії, ми виявили низку специфічних рис. Так, попри різний термін роботи за новим фахом (від 1 міс. до 12 років), значній кількості респондентів було важко відповісти, які професійні вимоги висуває обрана ними галузь до людини (I курс – 72 %, II – III курси – 61 %). Натомість серед тих, хто відповів, – 33,5 % пов'язують можливість професійного успіху з рівнем розвитку специфічних для конкретного фаху якостей: уважність, точність, пунктуальність, знання юридичної бази та стандартів бухгалтерії.

Аналіз уявлень про власне «Я» в професії («Чи можна сказати, що Ви – людина, яка має досить чіткі уявлення про свої здібності й професійні ухили?»), засвідчив діаметрально протилежне співвідношення результатів: 67 % (I курс) і 63 % (II – III курси) опитаних упевнені, в адекватності таких знань, а 28 % (I курс) та 32 % (II–III курсів) не змогли однозначно відповісти («і так, і ні») на це запитання, 10% всіх респондентів узагалі не задумувались над відповіддю.

Вивчення аналогічних зарубіжних студій⁷, дає підстави узагальнити, що переміщення з однієї професійної сфери до іншої відбувається відповідно до бажання людини або всупереч йому та залежить від соціального походження, умов виховання і проживання, статевих характеристик. Суттєвий вплив мають соціально-економічні чинники: а) зміна структури попиту на спеціалістів різних професій; б) реорганізація галузей народного господарства; в) оновлення змісту праці; г) скорочення фінансування бюджетної сфери й різка зміна рівня життя робітників цих організацій.

У межах анкетування, крім того, було з'ясовано, яку професію обрали б респонденти за умови вільного, нічим не обмежуваного, вибору. Так, одержані дані свідчать, що 63 % опитаних повторили б свій вибір, а 37 % обрали б професії системи «людина-людина», «людина-мистецтво».

Керуючись одержаними даними, підсумуємо, що більшість респондентів змогла подолати внутрішні суперечності між соціально-економічними і психологічними

(уже сформовані професійні інтереси й розвинені здібності) факторами вибору нової діяльності.

Вивчаючи характер зацікавленості студентів новим фахом («Чи вдається Вам виділяти час для отримання додаткових професійних знань?»), ми з'ясували, що переважна частина опитаних (I курс – 79 %, II курс – 56 %, III курс – 74 %) лише зрідка поповнює свої професійні знання. Очевидно, це пояснюється дефіцитом часу, адже респонденти, на відміну від звичайних студентів, виконують крім усього, інші життєві обов'язки.

Дослідження показників самоактуалізації респондентів засвідчило, що 53,5 % з них зорієнтовані на теперішній момент свого життя. Майже всі (94 %) готові здобувати новий досвід, знання. Більшість опитаних (63 %) стверджує, що за будь-яких умов будь-яких умов «залишається собою», а воля допомагає їм активізувати зусилля та інтенсифікувати енергію (82 %).

У ході аналізу показників аутосимпатії зафіксовано такі особливості: самоповага 82 % респондентів залежить лише від особистих досягнень; у разі появи раптових бажань завжди намагається насамперед обміркувати їх 64 %, водночас на компліменти реагують спокійно, без занепокоєння 62 %. Отже, для більшості студентів Я-концепція не є безумовно позитивною.

Аналітичне осмислення теоретичних концепцій дає підстави тлумачити явище професійного самовизначення як поліаспектний процес, що передбачає активну діяльність особистості, спрямовану на свідомий вибір професії (на підставі балансу між індивідуальними особливостями і фаховими вимогами); на професійне навчання (не лише як засвоєння нових знань, умінь та навичок, а і як зміну професійної ідентичності); на успішне професійне становлення та окреслення особистісно значущого сенсу подальшого фахового розвитку.

Узагальнюючи результати емпіричного дослідження, наголосимо, що для професійного самовизначення дорослих, які здобувають другу вищу освіту, характерні такі особливості:

- домінування у виборі нового фаху матеріальних, інтелектуально-пізнавальних чинників та мотивів особистісної самореалізації;
- самостійність ухвалення рішення про перекваліфікацію;
- брак адекватного уявлення про професію та своє місце в ній (через низьку обізнаність стосовно професійних вимог до фахівця);
- достатньо високі показники самоактуалізації (хоч Я-концепція більшості досліджуваних потребує корекції).

Пропонована розвідка не претендує на вичерпність, оскільки для глибшого, усебічного аналізу особливостей професійного самовизначення дорослих, які перекваліфікуються, доцільно виконати низку дослідницьких завдань:

- 1) збільшити обсяг вибірки та дібрати гомогенні (однакові за віком, курсом, опановувані фахом) групи студентів;
- 2) залучити як респондентів осіб, які здобувають першу вищу освіту, здійснити порівняльний аналіз;
- 3) удосконалити методологічний апарат та технологію реалізації наукового пошуку:

– використати низку інших методик для глибшого вивчення досліджуваного процесу;

– застосувати метод формуючого експерименту.

Одержані результати можуть бути використані в ході підготовки та проведення тренінгових занять, спрямованих на підвищення ефективності професійного самовизначення осіб шляхом інформування про вимоги професії до людини, а також через розвиток професійно важливих якостей та психокорекції самооцінки.

Стаття надійшла до редакції 21.04.08.

Александра РУДЕНКО

Психологические особенности профессиональной переориентации взрослых

Резюме

Статья посвящена проблеме профессиональной переориентации взрослых. На основании теоретического анализа и данных эмпирического исследования автором определены особенности профессионального самоопределения взрослых, которые получают второе высшее образование; отмечается существование ряда отличий между профессиональным самоопределением в юношеском и зрелом возрасте.

Alexandra RUDENKO

Psychological characteristics of professional retraining of adults

Summary

The article deals with the study of psychological characteristics of professional retraining of adults. The characteristic features of professional retraining of adults, who are gaining the second higher education, are established on the basis of theoretical analysis and the results of empirical research. The author emphasizes that there exists a number of essential distinctions between professional self-actualization of young people and adults.